

تاریخچه فلزکاری در ایران

هدفهای رفتاری: در پایان این فصل، هنرجو باید بتواند:

- ۱- تاریخچه فلزکاری در ایران را شرح دهد.
- ۲- ویژگیهای انواع فلزات مورد استفاده در قلمزنی را بیان کند.
- ۳- هریک از شیوه‌های قلمزنی را توضیح دهد.

تاریخچه فلزکاری در ایران

سرزمین ایران با داشتن ذخایر و معادن غنی فلزات و مردمی بهره‌مند از استعداد و ذوق هنری در تاریخ فلز و فلزکاری در بین دیگر تمدنهای بشری جایگاه خاصی دارد، به گونه‌ای که هنرمندان ایرانی از دیرباز تاکنون آثار فلزی بی‌نظیر و شگفت‌انگیزی را در تاریخ هنر جهان به یادگار گذارده‌اند (شکل ۱-۱).

این آثار، براساس نیازهای بشر و تحولات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، گاهی به عنوان وسایل روزمره شکار و دفاع، از فلزهای کم‌بها مانند: مفرغ و گاه به عنوان وسایل تزئینی و قیمتی از طلا و نقره که به شکلها و روشهای گوناگون ساخته شده به کار می‌گرفتند و هم اکنون این آثار زینت‌بخش موزه‌های ایران و خارج از ایران هستند.

شکل ۱-۱- تندیس سیمین گاو، حدود ۳۰۰۰ ق.م. موزه هنری متروپولیتن نیویورک

آنچه از بررسی و مطالعه این آثار به روشنی مشاهده می‌شود، این است که نیاکان ما با شناخت ویژگیهای فلزات و الهام از طبیعت متنوع ایران، آثاری زیبا و هماهنگ با ویژگیهای فرهنگی و نیازهای خویش خلق کرده‌اند، حتی اگر این آثار شامل افزار جنگی و یا وسیله‌ای برای زندگی روزمره بوده است، کوشیده‌اند آن را متناسب با نوع کاربرد و بدون کاهش کارایی، تزیین و زیبا کنند (شکل ۱-۲).

تاریخچه آثار فلزی در ایران به سه دوره تقسیم می‌شود:

۱- دوره پیش از تاریخ الف- از آغاز تا هزاره اول ق.م.ب-
 هزاره اول ق.م. ۲- دوره ایران باستان ۳- دوره اسلامی

شکل ۱-۲- لیوان نقره‌ای مربوط به دوره ماقبل تاریخ- مرودشت شیراز

شکل ۱-۳- جام طلای مارلیک با نقش گاو بالدار و درخت- کف آن با نقش گل رزت. وزن ۳۱۶ گرم - چراغعلی تپه مارلیک هزاره اول تا دوم پیش از تاریخ. موزه ایران باستان

شکل ۱-۴- ظرف تکوک از جنس طلا به شکل شیربالدار، همدان، دوره ایران باستان، قرن پنجم قبل از میلاد، موزه ایران باستان

شکل ۱-۵- قندیل برنجی، کتیبه به خط ثلث، قرن یازدهم ه.ق، موزه رضا عباسی

۱- دوره پیش از تاریخ^۱

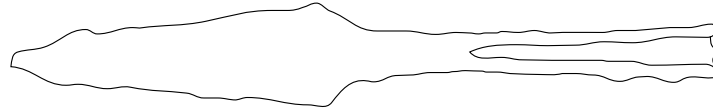
الف - از آغاز تا هزاره اول ق.م در ایران

آثار فلزی دوران پیش از تاریخ، که از هزاره پنجم ق.م در ایران آغاز می‌شود، شامل ابزارآلات کار و زندگی مانند ظروف،

وسایل شکار، سرنیزه، خنجر، کارد و ... از جنس مس و مفرغ^۲ است که قدیمیترین آنها در جنوب غرب ایران، منطقه دهلران، و در منطقه چغامیش، جنوب غربی شهر شوش در خوزستان پیدا شده است (شکل ۱-۶).

(الف)

(ب)

شکل ۱-۶- پیکانهای مسی ۴۵۰۰ تا ۴۰۰۰ سال ق.م

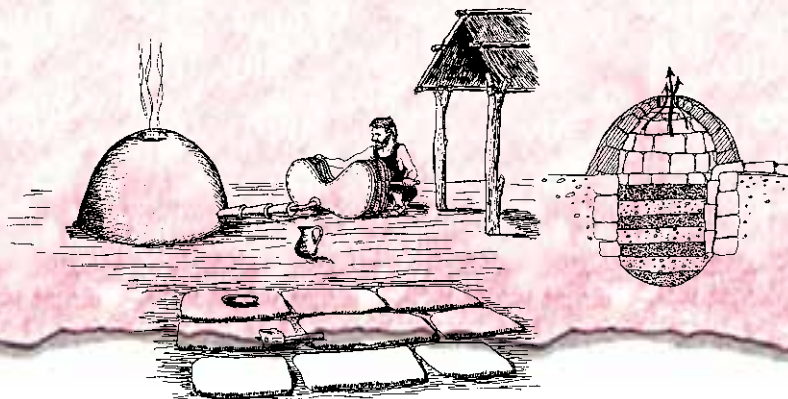
این وسایل، به دست انسان ابزارساز، ابتدا با ضربه زدن و شکل دادن قطعه‌های مسی، که در طبیعت یافت می‌شده، و یا تکه‌های سنگ مس^۳، کنار آتشی که شاید برای پخت غذا فراهم می‌کرده ساخته شده است. بتدریج که انسان با قابلیت‌های فلز آشنا می‌شود، وسایلی ظریف‌تر و تزئینی با الهام از زیباییهای طبیعت

می‌سازد، مانند آینه، سنجاقهای بزرگ و کوچک، زیورآلات و ... که در دورانهای بعد به اوج زیبایی می‌رسد. در همین دوران، او موفق می‌شود با اختراع کوره‌های ساده ذوب از ترکیب فلزهایی مانند مس و قلع، وسایل و ابزار سخت‌تر و بادوام‌تری بسازد. با این روش به فنون مختلف ریخته‌گری نیز دست پیدا می‌کند.

مطالعه آزاد

احساس نیاز به حفظ خاطره‌ها، نخستین محرک برای پیدایش خط در بین اقوام عالم بود. انسان در ابتدا به رسم شکل‌های اموری که می‌خواست سال‌های زیادی باقی بماند، پرداخت که به روش تصویرنگاری معروف است. این تصاویر اغلب شکل اشیاء بود. او بعدها توانست با تصویر شکل‌هایی ذهنی به نمایش اندیشه نیز اقدام کند که به آن اندیشه‌نگاری گفته می‌شود. در دنیای قدیم، ما به چهار نوع خط اندیشه‌نگار بر می‌خوریم: خط چینی،

خط میخی، خط هیروگلیف مصری و خط هیروگلیف هیتی. فینیقی‌ها به احتمال قوی نخستین کسانی بودند که افتخار کشف الفبای حقیقی را دارند. در کنار پیشرفت خط توسعه محل و گسترش مواد نویسندگی صورت گرفت. زیرا قبل از پیدایش کاغذ از سفال، سنگ و فلزات استفاده می‌کردند. در تصویر مشاهده می‌شود که با ابزار فلزی بر لوحه‌های سنگی خط می‌نوشتند. (برای کسب اطلاعات بیشتر به لغت نامه دهخدا مراجعه شود.)

۱- دوران قبل از اختراع خط، دوران پیش از تاریخ نامگذاری شده است.

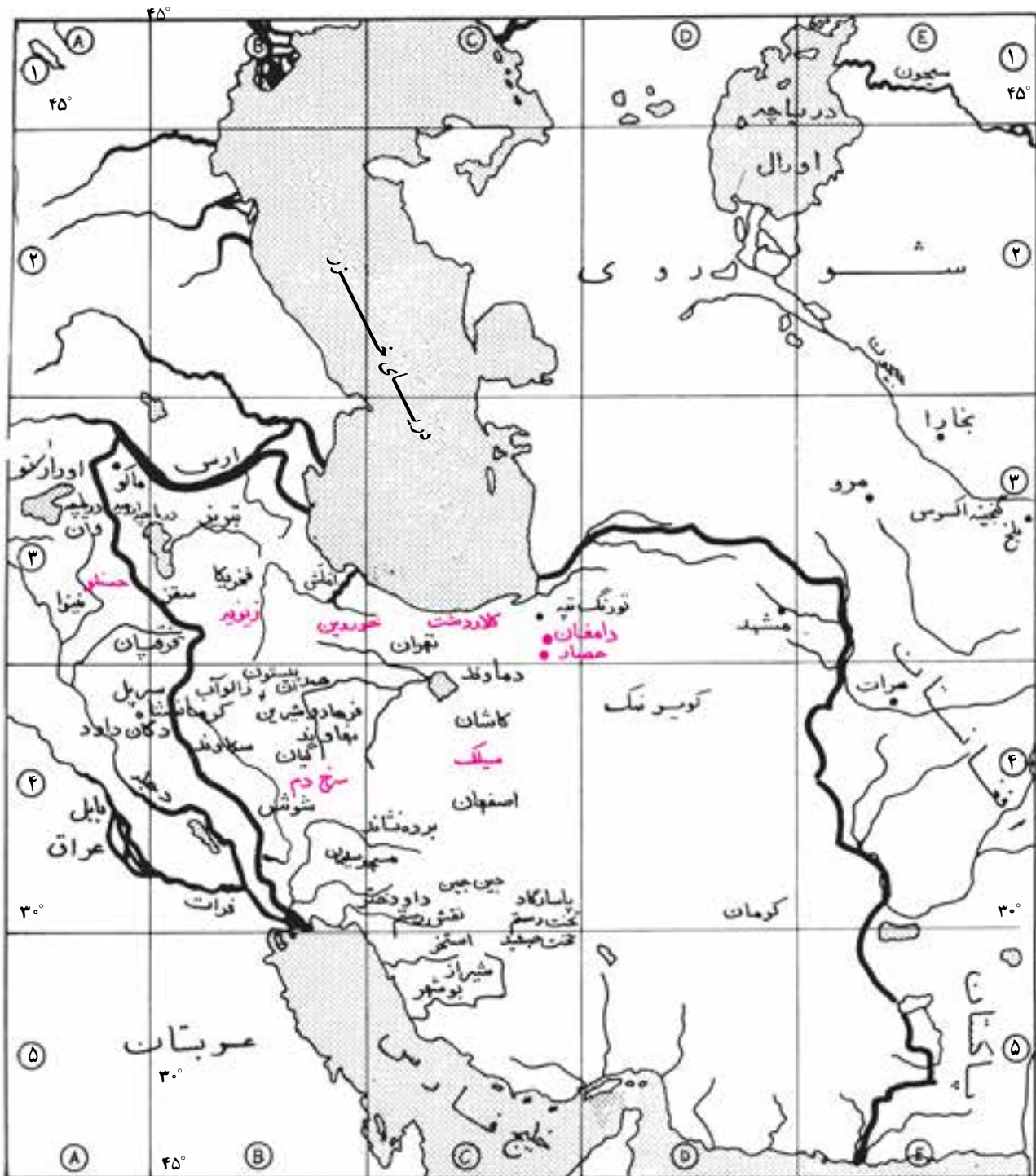
۲- مفرغ: آلیاژی است از فلز مس و قلع به رنگهای مختلف سرخ، سرخ کم‌رنگ، زرد و نارنجی که به آن برنز (Bronze) نیز گفته می‌شود.

۳- سنگ مس: سنگهای معدنی که دارای ترکیبات بالایی از مس هستند و پس از ذوب شدن مس خالص از آنها تهیه می‌شود.

ب - دوره هزاره اول ق.م

حدود اوایل هزاره اول ق.م، در سرزمین ایران، تمدنهایی در شمال و غرب آن شکل گرفته اند. از این دوران آثار سفالی، فلزی و همچنین معماری و

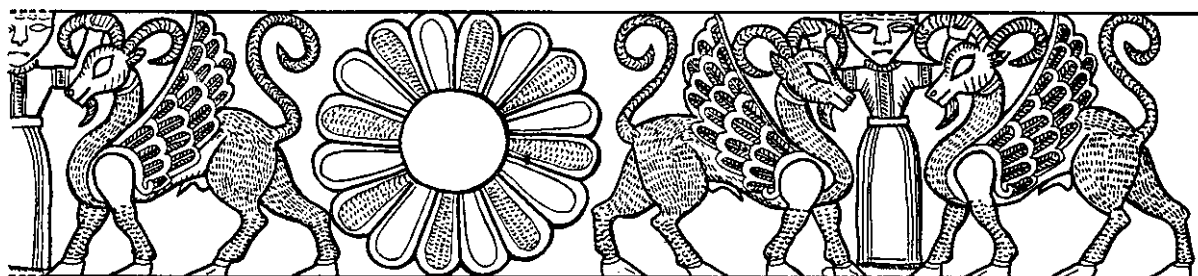
بیکترتاشی بی نظیری به جای مانده است که بیانگر ذوق و مهارت هنرمندان آن دوران می باشد. آثار فلزی ممتاز این دوران در نواحی لرستان، حسنلو، مارلیک، املش، عمارلو، کلاردشت، زیویه و جیحون کشف شده است (شکل ۷-۱).

شکل ۷-۱ - فلات ایران - نقاط باستانی مربوط به آغاز تاریخ ایران و دوره های ماد و هخامنشی

به طور جداگانه در شکل تندیس، خواسته‌های خود را آشکار می‌ساختند. همچنین از طبیعت و نیروهای سرشار آن مانند نیروی آب، باد، خاک و آتش برای رسیدن به این آرزوها طلب نیرومندی می‌کردند (شکلهای ۱-۸، ۱-۹ و ۱-۱۰).

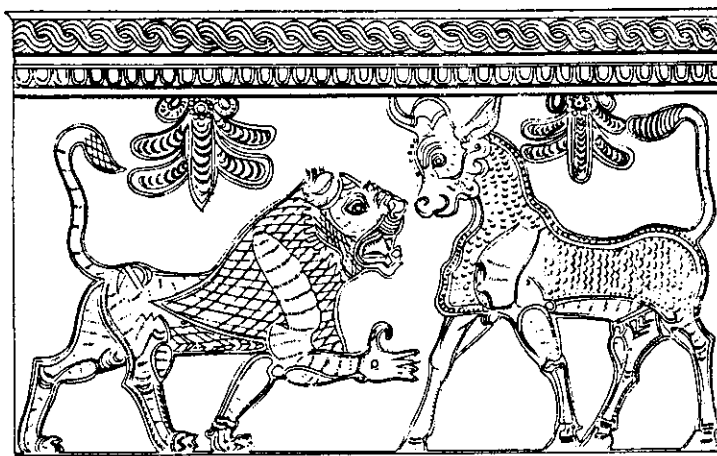
نقوش ایجاد شده بر این آثار بیشتر نقوش جانوران افسانه‌ای و مظاهر پرستش است که طرح آنها ترکیبی واقعی از اعضا و حرکات و حالت‌های انسانی، حیوانات و پرندگان بوده است. آنان بدین نحو آیینها، باورها و آرزوهای خود را شکل می‌بخشیده و با نقش کردن آنها بر ظروف و یا ساخت و تجسم بخشیدن به آنها،

شکل ۸-۱

شکل ۹-۱

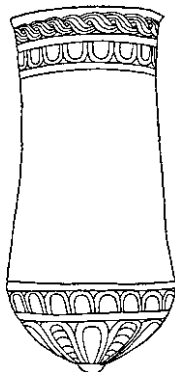
شکل ۱۰-۱

ناحیه لرستان: آثار فلزی از اوایل هزاره سوم ق.م تا حدود قرن هفتم ق.م، در نواحی زاگرس مرکزی (شامل لرستان، ایلام و کرمانشاه امروزی) از درون قبرهای انفرادی و دسته جمعی کشف شده است. این آثار براساس نیاز کاری هنرمندان و صنعتگران شکل گرفته، با سبک و نقوش خاص بتها و مظاهر

پرستش، حیوانات افسانه‌ای، حیوانات وحشی و اهلی (شیر، قوچ، گاو و شتر) ساخته و به دلایل اعتقادی، اغلب این وسایل همراه مردگان، دفن شده‌اند. معروفترین آنها مربوط به اوایل هزاره اول ق.م است و با عنوان مفرغهای لرستان شناخته می‌شود (شکل‌های ۱۰-۱۱ و ۱-۱۱).

(الف)

(ب)

شکل ۱۱-۱ ساغر برنزی، استوانه‌ای شکل، لرستان، اوایل هزاره دوم ق.م با نقش برجسته شیر و گاو بالدار. گنجینه ملی

مفرغ برای اولین بار به دست مردم این نواحی کشف شد. آنان با استفاده از روش ریخته‌گری، که همان ذوب فلز و ریختن آن در قالبهای ساخته شده از ماسه، سنگ و سفال بوده است، و همچنین به روش چکش کاری بدون در نظر گرفتن سختی و نرمی آنچه که بر آن نقش‌آفرینی می‌کرده‌اند، با ابزاری ساده، این آثار

بدیع و بسیار زیبا را ساخته‌اند. این آثار گاه به شکل ظروف میان تهی مانند گلدان، آفتابه‌های لوله‌دار، جامهای آبخوری، فنجان و کاسه ساخته و پس از آن با استفاده از ابزار و قلمهای ساده‌ترین می‌شده است (شکل ۱۲-۱).

شکل ۱۲-۱ یک جفت دهنه اسب، مفرغ لرستان، سده ششم و هفتم ق.م، موزه رضا عباسی

ساکنان این نواحی با توجه به نیازهای مادی و روزمره خود، مانند پخت و پز، شکار، رام کردن حیوانات، جنگ و سوارکاری، وسایلی مانند ظروف، ابزارهای مربوط به اسب و سوارکاری (لگام، دهنه، زین و ...) تبر، افزار جنگی و زیورآلات، را در نهایت زیبایی و ظرافت، از فلزی سخت مانند مفرغ ساخته‌اند. شکل و نقوش رمزی و عجیب این وسایل کاربردی، نشان‌دهنده ارتباط عقاید و آیینهای مذهبی و فرهنگی صاحبان این آثار، با زندگی عادی‌شان است (شکل ۱۳-۱).

شکل ۱۳-۱ سر تبر مفرغی، لرستان، اوایل هزاره اول ق.م، موزه رضا عباسی

بر نیروهای پلید و پیروزی در نبردها، براساس افکار و تخیلات خود تجسم بخشیده و هنر مفرغهای لرستان را شکل داده‌اند (شکل ۱۴-۱).

تندیسها و بتهای مفرغی که ترکیبی است از شکل‌های جانوران و انسان، هنر شاخص این قوم کوچ‌رو جنگاور، دامدار و پرورش‌دهندهٔ اسب است. آنان این تندیسها و بتها را برای غلبه

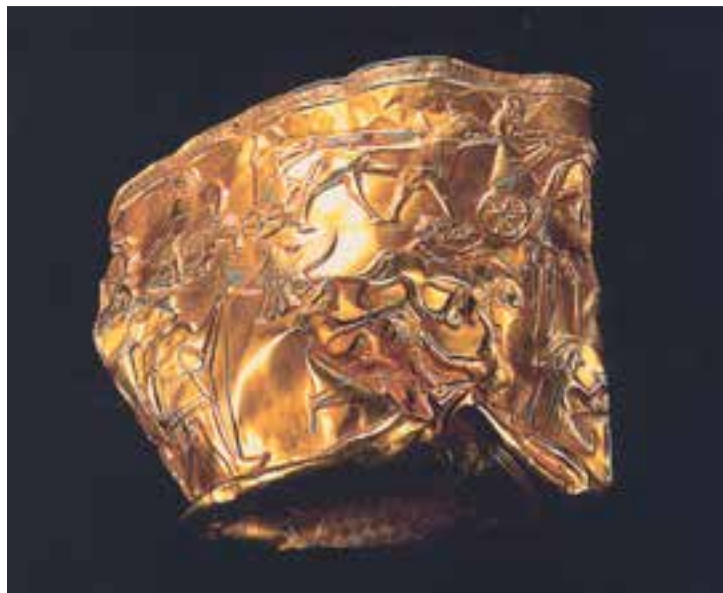

شکل ۱۴-۱- بت برنزی، طول ۲۴/۳ cm، لرستان، اوایل هزارهٔ دوم ق.م، گنجینهٔ ملی، موزهٔ ایران باستان

روش دواتگری^۱ ساخته و روی بدنه آن، نقوش ارابه، انسان، گوسفند و جانوران بالدار به روش منبت^۲ و نیم منبت^۳ قلمزنی شده است. زیر ظرف با نقش مربع شطرنجی شده و چهار قوچ دورادور آن به روش ریزه کاری^۴ قلمزنی شده است (شکل‌های ۱۵-۱۶، ۱-۱۷).

آثار این مجموعه اغلب از طلا بوده و جنبه تزییناتی و تشریفاتی داشته است.

ناحیه حسنلو: تپه تاریخی حسنلو، مربوط به اوایل هزاره اول ق.م، نزدیک دریاچه ارومیه در استان آذربایجان غربی است. جام زرین حسنلو به همراه اشیای دیگری شامل: زیورآلات، زین و برگ اسب از جنس مفرغ در این ناحیه کشف شده است. این جام آبخوری با نقش جانوران بالدار و خدایان ارابه سوار، احتمالاً بیانگر موضوع نذر بوده که در مراسم مذهبی استفاده می شده است. این ظرف از ورقه نازک طلا به ضخامت ۱ میلی متر به

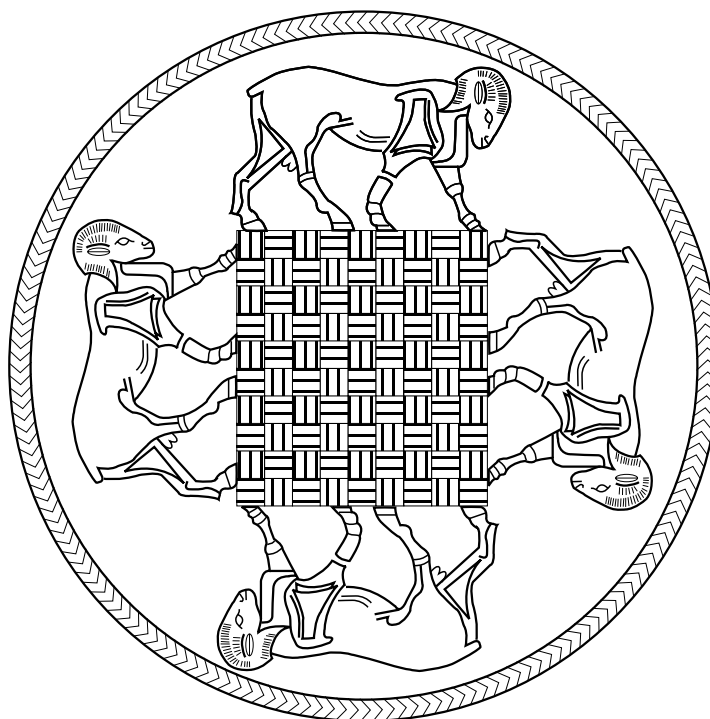

شکل ۱۵-۱ جام زرین حسنلو، طول ۲۸ cm، قطر دهانه ۳/۹ cm، وزن ۹۵۰ gr، هزاره اول ق.م، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

- ۱- ساخت ظرف از ورقه فلزی را دواتگری می گویند که به دو روش دواتگری یک تکه یا چند تکه انجام می پذیرد.
- ۲- از روشهای قلمزنی است که نقش روی فلز به صورت کاملاً برجسته نمایانده می شود. در انتهای همین فصل توضیح بیشتری در این مورد ارائه خواهد شد.
- ۳- از روشهای قلمزنی است که نقوش اصلی کمی برجسته تر از زمینه قلمزنی می شود.
- ۴- از روشهایی است که نقوش اصلی و زمینه را به صورت تزیینی و در یک سطح قلمزنی می کنند.

شکل ۱۶-۱- زیر جام حسنلو، محل اکتشاف: تپه حسنلو نزدیک دریاچه ارومیه، هزاره اول ق.م، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

شکل ۱۷-۱- طرح زیر جام مربع شطرنجی شده با ۴ قوچ دورادور آن

طلا قرار گرفته است. آویز این گردنبند دو قطعه سنگ کروی است که به روی پلاکی از جنس طلا نصب شده است (شکل ۱۸-۱).

از جمله این آثار گردنبندی طلایی است شامل ۱۸ مهره استوانه و کروی شکل سنگی که بین مهره‌ها ماریچهایی از جنس

شکل ۱۸-۱- حسنلو، گردنبند طلا، هزاره اول ق.م، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

ناحیه مارلیک: این تپه تاریخی، مربوط به اوایل هزاره اول ق.م، در شمال غربی شهر کنونی رشت واقع است، از داخل چند قبر اتاق مانند این ناحیه، تعدادی جام آبخوری طلا، ظروف نقره و زیورآلات و وسایل زندگی که به عنوان هدایا و وسایلی برای زندگی در دنیایی دیگر به همراه مردگان خاک می‌شد، کشف شده است. از جمله آثار برجسته این دوران، جامهای زرینی است که اغلب از یک ورق طلا به روش دواتگری ساخته و با نقوش برجسته بسیار زیبا و دقیق تزئین شده‌اند. گاه بر روی این جامها سر جانور به صورت کاملاً برجسته و مجزا از جام و بیرون

از آن برجسته کاری شده است، البته در برخی موارد این سرها به صورت جداگانه ریخته‌گری و داخل آن تراش داده و سپس بر سطح جام متصل شده است. یکی از زیباترین این آثار، جام آبخوری است با نقش چند ردیف حیوان و پرنده، که در ردیف سوم بین هر دو حیوان یک درخت^۱، با استفاده از قلم آج‌دار^۲، قلمزنی شده است. همچنین در لبه و انتهای ظرف یک ردیف حاشیه زنجیره‌ای برای جلوه بیشتر جام، قلمزنی شده است. این جام طلا و نقوش تکرار شده روی آن، بیانگر تداوم زندگی، بقا و باروری است (شکل ۱۹-۱).

شکل ۱۹-۱- جام طلای مارلیک، «مارلیک، گیلان»، اواخر هزاره دوم و اوایل هزاره اول ق.م، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

۱- این درخت را درخت زندگی می‌نامند و آن درخت مقدسی است که نماد زندگی و باروری بوده است.

۲- قلمهای آج‌دار برای ایجاد بافت در قلمزنی استفاده می‌شود.

حاشیه زنجیره‌ای و کف آن نقش گل رُزت^۱ قلمزنی شده است. بر سطح شاخ و پوست قوچها با تکرار نقش، بافت ایجاد شده است (شکل ۲۰-۱).

ظرف زیبای دیگری که در این ناحیه کشف شده، جام طلایی است که به روش دوانگری ساخته و با نقش قوچ و درخت زندگی تزین شده است. سر قوچها کاملاً برجسته و لبه ظرف با

(الف)

(ب)

شکل ۲۰-۱. جام طلا، ۱۴۳ گرم، چراغعلی تپه، مارلیک، هزاره اول ق.م، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

۱- گل رُزت به گلهای چندپری گفته می‌شود که از گل نیلوفر الهام گرفته شده است.

شکل ۲۱-۱- ته‌جام - گل رزت

شکل ۲۲-۱- گوشواره طلا، چراغعلی تپه، مارلیک، ۱۷ گرم، گنجینه ملی

طلایی به شکل پرندگان و حیوانات که نشان دهنده ثروت قابل توجه مردم این نواحی است به همراه آثار برنزی و سفالی مربوط به هزاره اول ق.م کشف شده است (شکل‌های ۱-۲۳، ۱-۲۴ و ۱-۲۵).

شکل ۱-۲۴- لیوان طلا، ارتفاع ۱۲cm، عمارلو در گیلان، هزاره اول ق.م با دو ردیف نقش انسان به زانو نشسته، شیر و گوزن، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

ناحیه املش: در ناحیه کوهستانی جنوب غربی دریای خزر، از درون تعدادی قبر در تپه تاریخی املش و تپه عمارلو در گیلان، جام‌های بلند طلا و نقره با نقوش حیوانات و پرندگان، جانوران بالدار و صحنه‌های شکار و تعدادی گردنبندهای طلا با دانه‌های

شکل ۱-۲۳- آبخوری طلا- تپه تاریخی املش، در ناحیه کوهستانی جنوب غربی دریای خزر، هزاره اول قبل از میلاد، مجموعه خصوصی نیویورک

شکل ۱-۲۵- النگوی طلا با دو سر قوچ، همدان، دوره هخامنشی، قطر ۸ سانتی‌متر

ناحیه زیویه: در محل زیویه، نزدیک شهر سقز کنونی، مربوط به هزاره اول ق.م (قرن هفتم ق.م) گنجینه‌ای از قبر پادشاه سکایی^۱ حروف به گنجینه زیویه، کشف شده است. آثار فلزی این گنجینه شامل ظروف طلا و نقره، زنجیر، گوشواره و دست‌بند، کمربند، تزیینات لباس از جنس طلا، تزیینات زین اسب از جنس

نقره، مهر و ... می‌باشد.

گردنبند طلا به اشکال هلالی و ذوزنقه‌ای، از اشیای مهم این گنجینه می‌باشد. بر سطح گردنبند، نقش حیوانات و موجودات ترکیبی افسانه‌ای در حالی که به سمت درخت زندگی در مرکز طرح در حال حرکت هستند، در دو ردیف قلمزنی شده است (شکل ۱-۲۶).

شکل ۱-۲۶

یکی از اشیاء، ورقه‌ای از طلاست که زینت کمربند بوده و طرح گوزن و بز کوهی بر آن نقش شده است. این نقوش در

شش ردیف یک در میان به روش نیم منبت، قلمزنی شده است (شکل ۱-۲۷).

شکل ۱-۲۷ — کمربند طلا، زیویه، هزاره اول قبل از میلاد

۱- سکایی: قوم کوچ‌رو ایرانی است که سبب گسترش هنر و پراکندگی آثار هنری در مناطق تاریخی هزاره اول شده‌اند.

در این گنجینه ارزشمند تحت تأثیر هنر اورارتویی^۱، بیشتر از نقوش حیوانات استفاده شده است.

از اشیای دیگر این مجموعه، بخشی از زین اسب از جنس نقره است که بر سطح دایره زین، نقش یک شیر در حال پرش میان دو درخت، قلمزنی شده است (شکل ۲۸-۱).

شکل ۲۸-۱- زین اسب، نقره، زیویه، هزاره اول قبل از میلاد

شکل ۲۹-۱- سر شیر طلا با دو پنجه، طول ۶/۵ cm، ارتفاع ۶/۵ cm، زیویه، سقز کردستان

۱- اورارتو: تمدنی در همسایگی تمدنهای هزاره اول قبل از میلاد در ایران است که هنر یونانی تحت تأثیر آن بوده است در این دوره (هزاره اول قبل از میلاد) هنر خاورمآبی در یونان آمده است.

لرستان شکل گرفته است و شامل جواهراتی مانند دست‌بند، انگشترها، گوشواره، جامه‌های زرین و سلاح‌های تشریفاتی و ... می‌باشد (شکل ۱-۳۰).

ناحیه جیحون: گنجینه ارزشمندی مربوط به تمدن مادها (قرن ششم ق.م)، در کناره رود جیحون در شمال شرقی ایران کشف شده است. اشیای این گنجینه، تحت تأثیر هنر اورارتو و

شکل ۱-۳۰- گنجینه «جیحون» - گردونه چهاراسبه قرن چهارم و ششم ق.م. - موزه بریتانیا

سردیس طلا از سربیک جوان که به روش چکش کاری^۱، برجسته شده و شکل گرفته است از اشیای زیبای این مجموعه است (شکل ۱-۳۱).

نکته مهم درباره گنجینه جیحون این است که بخشی از این آثار متعلق به هنر ماد و بخشی دیگر، متعلق به هنر هخامنشی است که بر اساس تمدن و هنر ماد در سالهای ۵۵۹ ق.م شکل گرفته است.

گفتنی است که به دلیل کوتاهی عمر تمدن ماد، آثار چندانی از هنر آن کشف نشده است و برخی از آثار کشف شده نیز همانگونه که گفته شد به مناطق تاریخی هخامنشی مربوط است زیرا هخامنشیان پس از تسلط بر مادیها آثار آنها را نگهداری و گاه تکمیل کرده اند (شکل ۱-۳۲).

شکل ۱-۳۱- سردیس طلا چکش کاری شده، تمدن ماد

شکل ۱-۳۲- جام طلا، قافلانکوه، ماد، اواخر سده هفتم، اوایل سده ششم ق.م

۱- چکش کاری: روشی است که در آن، با استفاده از چکش، طرح را بر روی فلز برجسته می کنند.

به دنبال هم می‌روند و به صورت برجسته قلمزنی و سپس روی بدن جام زرین استوانه‌ای شکل پرچ شده‌اند و نشان‌دهنده تأثیر هنر لرستان بر فلزکاری این نواحی است.

ناحیه کلاردشت: در یکی از دره‌های مرکزی البرز، در منطقه کلاردشت تعدادی شیء طلایی و سفالی که ممکن است مربوط به هنر «ماد» در قرن ۸ و ۷ ق.م باشد کشف شده است. نقوش و شکل این آثار مانند جام شکل ۳۳-۱ با طرح شیرهایی که

شکل ۳۳-۱- جام طلا، مزین به پیکر دو شیر، کلاردشت، ۹۰۰ ق.م

۲- دوره ایران باستان

دوران تاریخی که حدود قرن ششم ق.م در فلات ایران آغاز شد، هنری باشکوه و پر عظمت را پدید آورد که آثار معماری، پیکره سازی، سفال و فلز آن در سراسر فلات ایران گسترده است. این دوران تاریخی شامل چهار سلسله هخامنشیان، سلوکیان، اشکانیان (پارتیان) و ساسانیان می باشد.

آثار برجسته فلزی دوران باستان، بیشتر در مناطق تاریخی سلسله های هخامنشی و ساسانی کشف شده است.

الف - سلسله هخامنشی: آثار هنرمندان دوره هخامنشی، با ظرافت و دقت بسیار آمیخته بوده و منطقه تاریخی تخت جمشید گواه آن است.

آثار فلزی این دوره نیز بسیار بدیع و متنوع است. ریتونها^۱، آرایه های فلزی^۲، تنگها و جامهای طلا و نقره و ظروف کشف شده از اکباتان (همدان امروزی)، تخت جمشید، پاسارگاد و شوش بیانگر توانمندی هنرمندان فلزکار دوره هخامنشی است.

ویژگی برجسته آثار تزینی فلزی هخامنشی، کاربرد نقوش و پیکره های حیوانی در ساخت ظروف و زیورآلات است. این نقوش را می توان بر روی بشقابهای نقره ای و طلایی با تصویری از جنگ شیر و گاو و یا نقش دو بز کوهی مشاهده کرد. همچنین

دسته بعضی از جامها و تنگهای نقره ای و طلایی، به شکل بز کوهی و یا اسب ساخته شده است.

هنر ترصیع (نشان دادن سنگهای قیمتی بر قطعات طلا و نقره): در شیوه زرگری در این دوره، رواج بسیار داشته و به اوج زیبایی می رسد.

شکل ۳۴ تنگی نقره ای مربوط به قرن ششم و پنجم قبل از میلاد است، که بدنه تخم مرغی شکل آن با شیارهای افقی و موازی یکدیگر به روش دواتگری ساخته شده و دو دسته به شکل بز کوهی به آن متصل شده است. در ساخت این تنگ، به روشی ابتکاری برای بیرون آمدن مایع، یکی از دسته ها توخالی بوده که برای خروج مایع در نظر گرفته شده است.

شکل ۳۴-۱- تنگ نقره ای هخامنشی، محل اکتشاف: اکباتان (همدان امروزی)

۱- ریتون: ظرفی جام مانند به شکل سر و یا اندام حیوانات است و معادل فارسی آن تکوک یا جام شاخی می باشد. قدما، نوشیدن در آن را سبب قدرت و قوت نوشنده می دانسته اند.

۲- آرایه های فلزی: زیورهای فلزی که برای آراستن انسان و حیوان به کار می رود و شامل زیورهای بدن و پوشاک می شود.

روی جام بوجود می‌آورند، به گونه‌ای که از ته ظرف که دارای برآمدگی است یک گل چند پر کامل بر سطح ظرف دیده می‌شود. این ظرف به روش دواتگری ساخته و نقوش و لبه آن به روش قلمزنی تزئین شده است (شکل ۳۵-۱).

جام طلا با کتیبه‌ای به نام خشایارشا به قرن پنجم ق.م در ناحیه همدان امروزی کشف شده است. نقش تزئینی این جام، گل چند پر است، که موسوم به نیلوفر آبی می‌باشد. این نقوش مجموعاً یک حرکت دورانی و هماهنگ را بر

شکل ۳۵-۱ الف - جام طلا، محل اکتشاف: همدان

شکل ۳۵-۱ ب - زیر جام طلا

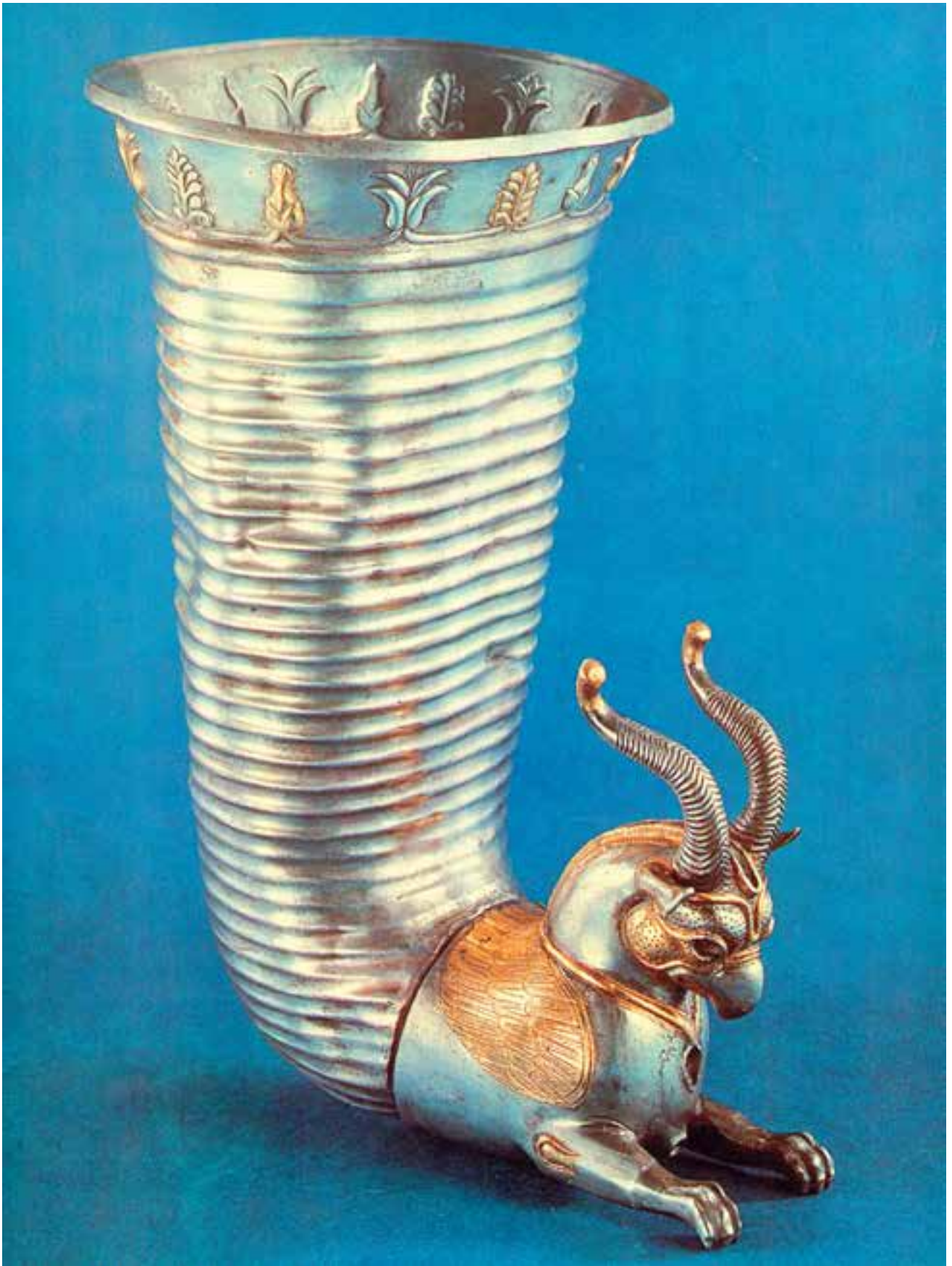
نقوش و اشکال دوره هخامنشی بیشتر از نوع حیوانی است. این موضوع به خوبی در آثار فلزی و همچنین معماری این دوره مشاهده می‌شود.

این ظرف به روش دواتگری ساخته شده، نقوش گاوها به روش برجسته کاری و تزیینات سطحی آن خصوصاً در قسمت

چهره و دُم حیوانات با ظرافت قلمزنی شده است (شکل ۳۶-۱).
ب- سلسله سلوکیان و اشکانیان (پارتیان): در دوره سلوکیان به علت پراکندگی حکومتی و جدالهای محلی و کوتاه بودن طول عمر حکومتها آثار فلزی مشاهده نشده است.

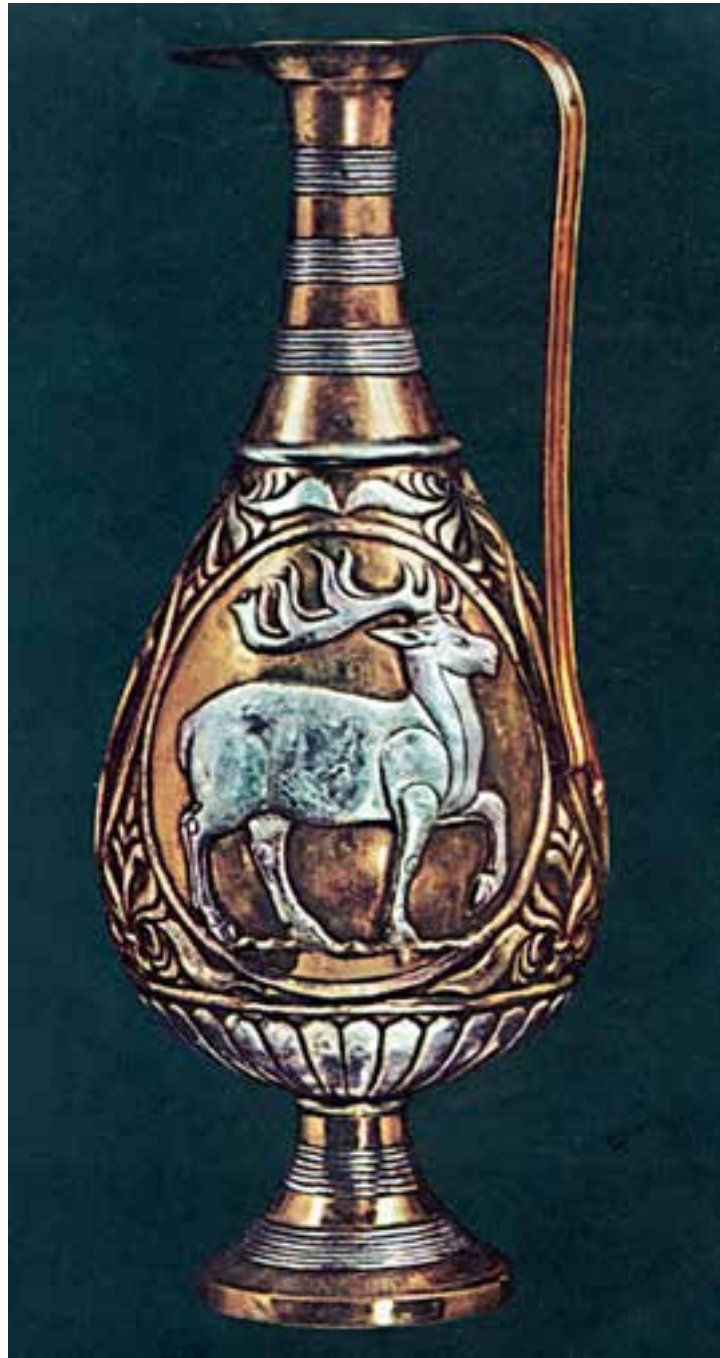
شکل ۳۶-۱- ظرف طلا، هخامنشی، سده چهارم و پنجم ق.م، موزه رضا عباسی

شکل ۳۷-۱- تکوک (ریتون) نقره‌ای، هخامنشی، محل کشف ترکیه (آناتولیای باستانی)

ج - سلسله ساسانی: آثار ساسانی بیانگر پیشرفت هنر فلزکاری در ایران باستان است. این آثار به تأثیر از هنر پیکره‌سازی با استفاده از شکلها و نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی و هندسی ساخته شده است. به‌طور کلی طرحها و نقوش قلمزنی شده بر روی ظروف

ساسانی که از مناطق مختلف فلات ایران مانند فارس، استخر، فیروزآباد، بیشابور، طاق بستان و ... کشف شده است بیشتر شامل صحنه‌های شکار، جشن و نقوش حیوانی مانند شیر بالدار (شیردال) و یا پرنده‌های اساطیری ایران، نظیر سیمرغ و ققنوس^۱ که اغلب نقشی ترکیبی و افسانه‌ای دارند می‌باشد (شکل ۳۸-۱).

شکل ۳۸-۱- تنگی با نقش گوزن در قاب دایره قرن ششم و هفتم میلادی - مجموعه شخصی

۱- ققنوس: قُقْنَس یا ققنوس (معرب کلمه یونانی کوکنوس (Kúknos)) پرنده‌ای افسانه‌ای است به غایت خوشرنگ و خوش‌آواز، که در سرزمین هند است.

در دوره ساسانی، ساخت و تزیین ظروف فلزی به روشهای زیر رایج بوده است :

۱- روش سرد (ورقه ای یا قابلمه کاری)^۱: در برخی آثار هر یک از اجزای تزئینی را به طور جداگانه می ساختند و پس از آن که سطح این اجزا را با ورقه ای از طلا می پوشاندند، آنها را

به شیء مورد نظر متصل می کردند.

۲- روش گرم (مذابای): بعضی از ظروف را ابتدا برجسته کاری نموده، پس از آن که سطح آن را قلمزنی می کردند لایه نازکی از طلا را به وسیله ریخته گری به روی آن می نشاندند و آن را دوجداره می ساختند.

شکل ۳۹-۱- تکوک طلا، ساسانی، سده چهارم و پنجم میلادی، موزه رضا عباسی

۳- ریخته گری: برخی از ظروف و سکه ها را نیز به روش ریخته گری با استفاده از فلز مذاب و قالب می ساختند.

۴- ترصیع: در این روش سطح ظرف که به روش مشبک کاری، بخشهایی از آن جدا شده و قطعات یاقوت و سنگهای قیمتی جایگزین آن می شود. یکی از زیباترین آثار دوره ساسانی جام زرین خسرو مربوط به قرن ششم میلادی است. این جام به صورت قابی زرین و مشبک است که در مرکز آن، تصویر خسرو بر روی قطعه ای از سنگ بلور مدور، کنده شده است. دورادور این تصویر و همچنین لبه خارجی جام نیز یاقوت نشان شده است (شکل ۴۰-۱).

شکل ۴۰-۱- جام خسرو، ساسانی قرن ششم میلادی

۱- در فرهنگ دهخدا، قابلمه کاری چنین تعریف شده است: در اصطلاح زرگرها ورقه نازک از فلز روی چیزی کشیدن.

برده و ترصیع شده است (شکل ۱-۴۱ و ۱-۴۲).
در آثار این دوره نقوش آلات و ادوات موسیقی شبیه چنگ،
بوق و تنبور و رباب بسیار دیده می‌شود که این نکته، خود، بیانگر
علاقه فراوان ساسانیان به هنر موسیقی است.

همچنین جام دیگری مربوط به قرن ششم میلادی در
مازندران کشف شده که نقش چهار نوازنده در بدنه آن و نقش یک
مرغ در ته آن به روش نیم منبت قلمزنی شده است. بین نقش
رامشگران، نقش یک ردیف قلب از بزرگ به کوچک با قلم فرو

شکل ۱-۴۱- جام نوازندگان، قرن ششم میلادی، ساسانی، محل اکتشاف: مازندران، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

شکل ۱-۴۲- ته جام نوازندگان، طرح مرغ، قرن ششم میلادی، ساسانی،
محل اکتشاف: مازندران، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

پهلوی ساسانی است، می‌باشد. این دو جام به روش چکش کاری با تأثیر ظریف و دقیق از طبیعت ساخته شده‌اند (شکل ۴۳-۱).

از آثار زیبای دیگر این دوره، دو جام نقره‌ای، یکی به شکل سر اسب و دیگری به شکل غزالی که دارای کتیبه‌ای به خط

شکل ۴۳-۱ الف - ساغر سر اسب، قرن ششم و هفتم میلادی، گنجینه سینیساتی. ب - ساغر سر غزال، قرن چهارم و پنجم میلادی - مجموعه شخصی

مطالعه آزاد

ضرب سکه‌های فلزی از جنس طلا و نقره در ایران که از زمان داریوش اول (هخامنشیان) شروع شد، در دوره اشکانیان (پارتیان) و سلوکیان از جنس برنز، نقره و طارونق گرفت و اغلب بر آنها چهره پادشاهان و حاکمان وقت نقش شده است. در زمان اشکانیان سه نوع سکه ضرب می‌شده است:

۱- سکه‌های کوچک مسی یا مفرغی ۲- سکه نقره که «درهم» نامیده می‌شده است. ۳- سکه بزرگتری که از جنس نقره بوده و «تترادرهم» نام داشته است. این سکه‌ها به وسیله نوعی ابزار فشار (پرس) دستی ضرب می‌شده است.

ب - سکه نقره، مجموعه سوم موزه بریتانیا، دوره هخامنشی، قرن چهارم قبل از میلاد، اندازه حقیقی ۴/۵ سانتیمتر.

الف - دریک طلا، مجموعه اول موزه بریتانیا، داریوش یا خشایار، دوره هخامنشی ۴۰۰-۵۲۱ قبل از میلاد، اندازه حقیقی ۴/۵ سانتیمتر.

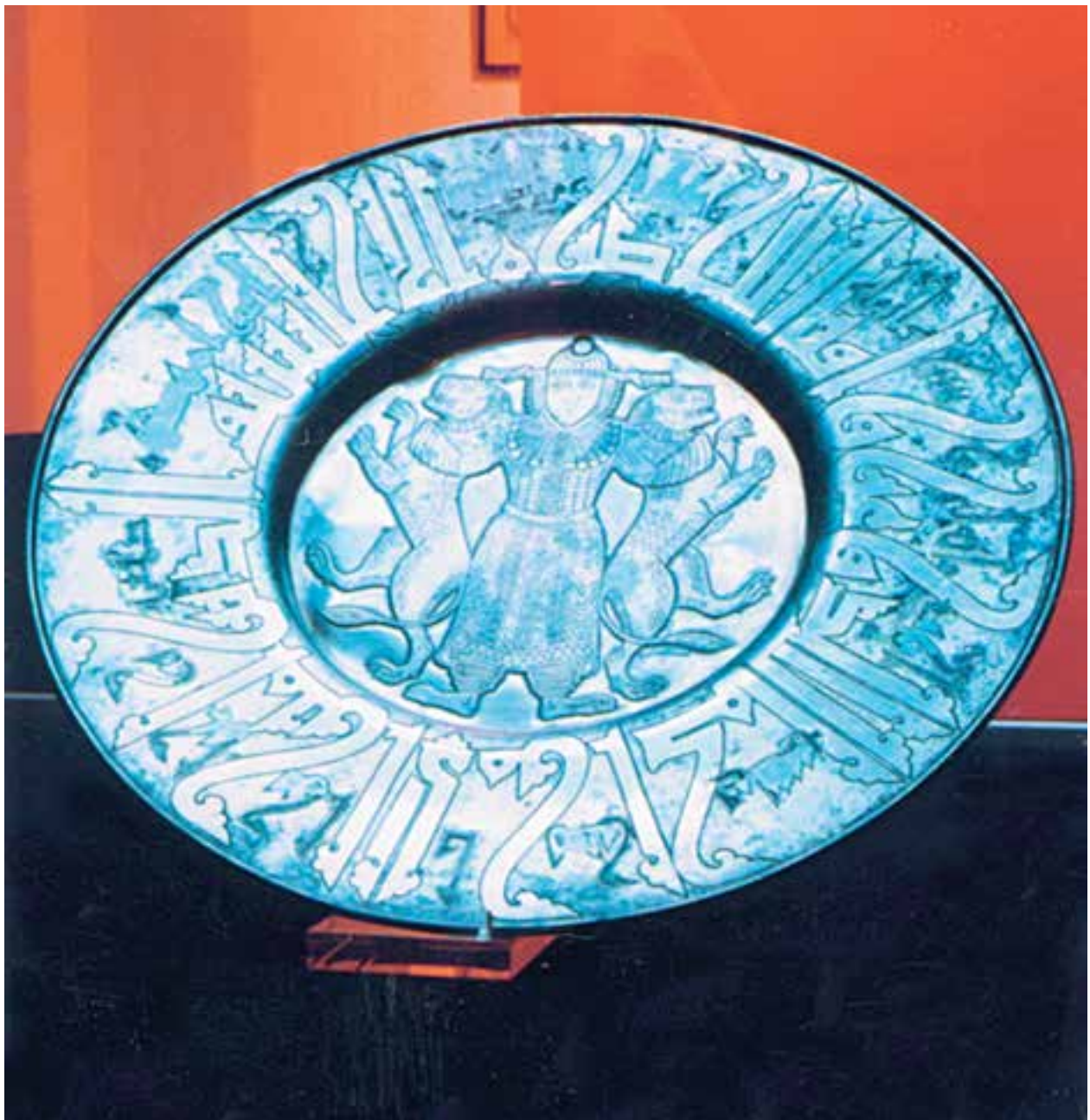
۳- دوره اسلامی

مجموعه‌ای از آثار و ظروف آبخوری به شکل حیوانات و پرندگان که به روش ریخته‌گری از فلز مفرغ ساخته و به روش قلمزنی، تزیین شده‌اند، حلقه اتصال روشهای ساسانی و ایران بعد از اسلام می‌باشند که بیشتر در سرزمینهای خراسان، ری و سمرقند ایجاد شده‌اند.

آثار فلزی این دوران بیشتر مربوط به صدر اسلام، دوره‌های سلجوقی، ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار است اما بدیع‌ترین

و زیباترین آنها به دو دوره سلجوقی و صفوی تعلق دارد.

صدر اسلام: در صدر اسلام بین سالهای ۳۰ تا ۴۲۹ هجری قمری، ایرانیان با قبول دین اسلام ارزشها و احکام جدیدی را پذیرفتند که بر این اساس، موظف به انجام آدابی جدید و پرهیز از انجام بعضی امور می‌شده‌اند. این باور و اعتقاد تحولی در تفکر و بینش هنرمندان آن زمان نیز پدید آورد، که سبب ظهور آثاری بدیع و شگرف، در معماری، کتابت، سفالگری، فلز، نقاشی، دستبافته‌ها و ... شد.

شکل ۴۴-۱- بشقاب نقره طلاکوب دوجداره با نوشته خط کوفی قرن سوم و چهارم ه.ق، موزه رضا عباسی

شکل ۴۵-۱- اسطرلاب، از جنس برنج، ۵۵۸ هجری، قطر ۱۶ سانتیمتر، ارتفاع از آویز ۲۴ سانتیمتر، موزه ایران باستان

گیاهی کاربرد خط و به ندرت انسانی و حیوانی است. به طور کلی می‌توان گفت هنرمندان فلزکار ایرانی، هنر باستانی خود را، با ابداعاتی تازه، طبق موازین اسلامی، به شکل جدیدی ارائه دادند.

مصنوعات فلزی این دوران از نظر جنسیت و نقوش دچار دگرگونی شده‌اند، به گونه‌ای که هنرمندان فلزکار آن دوره، به علت محدودیت استفاده از طلا و نقره، به استفاده بیشتر از مفرغ روی آورده‌اند، همچنین نقوش تزینی این دوره بیشتر از نوع نقوش

شکل ۴۶-۱- ابریق مفرغین با کتیبه به خط کوفی، حکاکی شده سده ششم و هفتم ه. ق. رضا عباسی

شکل ۴۷-۱- پیه‌سوز مفرغی، مشبک حکاکی شده، سده ششم و هفتم ه. ق. رضا عباسی

سلجوقیان (۴۱۶-۵۷۳ ه.ق)

فلزکاری در دوره سلجوقی، همانند دیگر هنرها، شکوه و عظمت خاصی دارد. با مشاهده آثار آن، ذوق هنر دوره ساسانی در یادها زنده می‌شود. اوج این هنر، در ناحیه خراسان و هرات شکل گرفته است.

گلاب‌پاشها، بخوردانها، سینیهای طلا و نقره، ظروف درب‌دار، جامها و تنگها، پایه چراغهای مفرغی و ... آثاری زیبا و بدیع از این دوره هستند که در موزه‌های داخل و خارج از ایران نگهداری می‌شوند.

(الف)

روشهای ساخت و تزئین فلزکاری دوران سلجوقی

ساخت ظروف فلزی در دوره سلجوقی، با تأثیر از فلزکاری

دوره ساسانی به دو روش زیر بوده است :

۱- ساخت اشیا به روش دواتگری: در این روش،

هنرمند با چکش کاری ورقه مس یا نقره، در حالت سرد، آن را به

شکل مورد نظر درمی‌آورده، سپس در صورت تمایل سطح آن را

نقره‌کوبی^۱، کنده‌کاری^۲ یا قلمزنی می‌کرده است (شکل ۴۸-۱).

(ب)

شکل ۴۸-۱ - منقل نقره، قرن ششم ه.ق، خراسان

۲- ساخت اشیا به طریقه ریخته‌گری: در این روش فلز

را ذوب کرده، پس از ریختن در قالب، آن را به شکل مورد نظر

درمی‌آورده‌اند. سپس طرح آن را حکاکی یا قلمزنی می‌کرده‌اند

(شکل ۴۹-۱).

نقوش تزئینی آثار فلزی دوره سلجوقی، شامل نقوش

هندسی، اسلیمی و گیاهی و خطوط نسخ و کوفی بوده و به دو

روش عمده از آنها استفاده می‌شده است.

گاهی سطح فلز با طرحها و نقشهای گوناگون کاملاً پوشانده

و ظرف را زیبایی، و جلوه می‌بخشیدند (شکل ۴۸-۱).

یا زمینه ظرف را بدون طرح و ساده می‌گذاشتند، مرکز آن

را با نقش اصلی تزئین می‌کردند تا نقش اصلی برجسته‌تر نشان

داده شود.

شکل ۴۹-۱ - عودسوز برنزی مشبک، خراسان، قرن ششم

ه.ق، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

۱- نقره‌کوبی: در این روش، هنرمند محل قرارگیری نقره را با قلم مخصوص به صورت شیار نقر می‌کند و سپس مفتول نقره را درون این شیارها می‌کوبد.

۲- کنده‌کاری: در این روش هنرمند با استفاده از قلم مخصوص بخشهایی از طرح را از سطح زمینه فلز برمی‌دارد.

میناکاری^۲: مینای مرصع و خانه‌بندی از حدود قرن پنجم پیش از میلاد در ایران ساخته می‌شد که احیا و اوج آن از دوره سلجوقی تا صفویه است. و روش کار آن چنین است که سطح فلزات را (به‌ویژه فلزهای قیمتی مانند طلا و نقره و گاه فلز مس) را با رنگهای مینایی که شامل اکسیدهای فلزی و مواد لعابی است نقاشی و تزیین می‌کنند. سپس رنگها پس از پخت در کوره بر سطح فلز ثابت می‌شود.

ترصیع: یکی از شیوه‌های تزیینی بسیار مهم که از دوره اسلامی شروع شده و در این دوره نیز به کار گرفته شده است. در این شیوه هنرمند حین قلمزنی، قسمتهایی از سطح فلز را با استفاده از ابزار مخصوص گود کرده، فلز دیگر را در قسمت گود شده قرار داده و روی آن را می‌کوبید. پس از پرداخت شیء قلمزنی شده، در قسمتهای گود شده نگین یا جواهر به کار می‌برده است.

صفویان (۱۱۱۵-۸۸۱ ه.ق)

در این دوره همانند دوره‌های قبلی روشهای مختلف فلزکاری استفاده می‌شد اما آنچه هنر فلزکاری دوره صفویه را از دوران دیگر متمایز می‌سازد، احیای هنر مشبک‌سازی فولاد است که نمونه‌های زیبای دیگر آن را از دوره تیموری مشاهده می‌کنیم.

(ب)

حکاکی: این روش که در مقایسه با قلمزنی به ابزار کار محدود و ساده‌تری نیاز دارد. هنرمند با قلمی فلزی، بر سطح شیء مورد نظر نقوش را با عمق خیلی کم حک می‌کرده است. **کوفت‌گری:** یکی از روشهای تزئینی است که بر روی سطح فلزات شیارهایی ایجاد می‌کرده و داخل آنها را از مفتولهای طلا و نقره پر می‌کردند. در این دوران هنرمندان خراسان با استفاده از مفتولهای نقره‌ای آثار بسیار زیبایی را بوجود آوردند.

برجسته‌کاری: نوعی ترین معمول در دوران سلجوقی است، بدین شکل که نقوش و کلماتی را که برای تزیین شیء در نظر می‌گرفتند از فلز دیگری ساخته، سپس آن را روی ظروف و یا شیء مورد نظر وصل می‌کردند.

مشبک‌کاری: در این تزئین فضای بین نقوش را با ابزارهای مختلف به گونه‌ای خالی می‌کردند که یکپارچگی نقش حفظ شود^۱. فلزکاران سلجوقی با مهارت تمام ظروفی را به شکلهای مختلف ساخته و مشبک‌کاری کرده‌اند (شکل ۵-۱-الف و ب).

(الف)

شکل ۵-۱-الف - شمعدان برنجی مشبک غرب ایران، قرن دهم ه.ق، نقوش اسلیمی، گنجینه ملی ایران، موزه ایران باستان ب - قسمتی از بدنه شمعدان

۱- در فصل چهارم با این روش بطور کاملتری آشنا خواهید شد.

۲- آرتور آپهام پوپ ایران‌شناس و پژوهشگر در زمینه هنر ایرانی، تحقیقات ارزنده‌ای انجام داده است، این هنر را مینیاتور بر روی آتش نامیده است.

آثار فلزی این دوره، شامل اشیاء و ظروف تزئینی و همچنین ابزار و سلاح جنگی، علم و غیره است و برای تزئین روی آنها از روشهای کوفت‌گری، مشبک‌کاری و قلمزنی استفاده کرده‌اند. همچنین در اواخر این دوره علمهایی از جنس فولاد با تزیینات مشبک، شمعدانها و پیکره‌پرنده‌های کوچک و بزرگ متصل به میله اصلی علم ساخته‌اند. نقوش این آثار بیشتر شامل خوشنویسی آیات و احادیث، اسامی ائمه، اشعار فارسی، نقوش گل و برگ، ترکیبات متنوع نقوش اسلیمی و هندسی است (شکل ۵۱-۱).

شکل ۵۱-۱- اصفهان، شمعدان برنجی مشبک، قرن یازدهم ه.ق.، موزه ایران باستان

یکی از شیوه‌های تزئین آثار فلزی، که در این دوره به اوج می‌رسد طلاکوبی روی فولاد است. در این دوره بر سطح اشیاء فولادی، به‌ویژه پیکره‌های حیوانات و پرندگان قسمتهایی را برای جایگزین کردن مفتولهای نازک طلا بر سطح فولاد در نظر می‌گرفته، با کارد مخصوص طلاکوبی که کوتاه و تیز است زبر کرده، سپس مفتولهای طلا را روی سطح زبر جای می‌دادند. آن‌گاه با چکش طلاکوبی، مفتول را بر سطح زبر می‌کوبیدند و سپس سطح آن را صیقل و جلا داده، ناهمواریهای آن را کاملاً از بین می‌بردند.

در این دوره قلمزنی، سینی، بشقاب، گلدانهای کوچک و بزرگ که گاه بلندی آنها به ۳ متر می‌رسد در شهر اصفهان به اوج شکوفایی خود می‌رسد. از مراکز دیگر فلزسازی دوره صفویه کَرَنَد در غرب کرمانشاه و راین در جنوب غربی کرمان است.

شکل ۵۲-۱- عودسوز، مشبک، دوره اسلامی، موزه ایران باستان

در دوره‌های بعدی نیز آثار فلزی مانند انواع زیورآلات، ابزار شخصی، ادوات جنگی و ظروف به روشهای طلاکوبی، ترصیع، مینایی و غیره ساخته شده است.

نقوش این آثار اغلب گل و برگهای درهم پیچیده و حیوانات و پرندگان را در برمی‌گیرد.

شکل ۵۳-۱- کوزه سفال بدون لعاب، پوشش مشبک نقره‌ای، قاجار، کتیبه به خط نسخ، محل اکتشاف: دامغان، گنجینه ملی

(الف)

(ب)

شکل ۵۴-۱- کوزه قلیان فولادی، طلاکوب کتیبه با خط نستعلیق، ساخت حاجی عباس، اصفهان، گنجینه ملی، موزه ایران باستان

ارزشیابی نظری

- ۱- تاریخچه فلزکاری در ایران به چند دوره تقسیم‌بندی می‌شود؟ نام ببرید.
- ۲- مفرغ چیست؟
- ۳- مفرغهای لرستان مربوط به کدام دوره تاریخی است؟
- ۴- درباره نقوش مفرغهای لرستان توضیح دهید.
- ۵- جام طلای حسنلو به چه روشی ساخته شده است؟ درباره نقوش و روشهای قلمزنی آن توضیح دهید.
- ۶- جام مارلیک مربوط به چه دوره تاریخی است؟ درباره نقوش آن توضیح دهید.
- ۷- درباره گنجینه زیویه توضیح دهید.
- ۸- درباره دو اثر فلزکاری دوره هخامنشی توضیح دهید.
- ۹- درباره روشهای تزینی فلزکاری در دوره ساسانی توضیح دهید.
- ۱۰- دوره‌های برجسته فلزکاری دوران اسلامی را نام ببرید.
- ۱۱- فلزکاری دوره سلجوقی را با شرح روشها، نقوش و آثار توضیح دهید.
- ۱۲- ویژگی فلزکاری صفوی چیست؟